

## СУТНІСТЬ ПОНЯТТЯ ГОТОВНОСТІ ДО ЦІННІСНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ

А.О. Давідчук

*У статті здійснено теоретичний аналіз сутності поняття «самовизначення» учнів старшого шкільного віку у філософському, педагогічному, соціальному та психологічному аспектах. Розглянуто роль та розкрито значущість ціннісних орієнтацій у процесі формування готовності до самовизначення. Представлено типологію самовизначення, компоненти та ознаки ціннісного самовизначення особистості старшокласника. Виокремлено ключові типи самовизначення у структурі особистості раннього юнацького віку.*

**Ключові слова:** самовизначення, процес самовизначення, ціннісні орієнтації, ціннісне самовизначення особистості, типологія самовизначення, компоненти самовизначення.

## СУЩНОСТЬ ПОНЯТИЯ ГОТОВНОСТИ К ЦЕННОСТНОМУ САМООПРЕДЕЛЕНИЮ

А.О. Давидчук

*В статье осуществлен теоретический анализ сущности понятия «самоопределение» учащихся старшего школьного возраста в философском, педагогическом, социальном и психологическом аспектах. Рассмотрена роль и раскрыта значимость ценностных ориентаций в процессе формирования готовности к самоопределению. Представлены типология самоопределения, компоненты и признаки ценностного самоопределения личности старшеклассника. Выделены ключевые типы самоопределения в структуре личности раннего юношеского возраста.*

**Ключевые слова:** самоопределение, процесс самоопределения, ценностные ориентации, ценностное самоопределение личности, типология самоопределения, компоненты самоопределения.

## ESSENCE OF THE CONCEPT OF READINESS FOR VALUABLE SELF-DETERMINATION

A. Davidchuk

*In the article, we did a theoretical analysis of the essence of the concept of "self-determination" of high school students in the philosophical, pedagogical, social and psychological aspects. The importance of value orientations in the process of formation of willingness for self-determination was reviewed and discovered. Typology, components and features of valuable self-determination of high school students were presented. Key types of self-determination in the structure of early adolescence age were distinguished. Moreover, it was determined that the concept of self-determination largely considered as the ability to selfbuild our own lives. The multidimensional term was discovered, as in teaching practice until recent time there was only one-sided vision of the essence of the definition. It was also found out that self-determination is made in accordance to the values and in the conscious of volitional acts, and it has certain patterns and characteristics. The essence of valuable self-determination and its place in the structure of individuality of the high school age in the socio-educational environment of the secondary school was opened.*

**Key words:** self-determination, the process of self-determination, value orientations, valuable self-determination of personality, typology of self-determination, components of self-determination.

Термін «самовизначення» використовується в різних галузях науки як одна з характеристик процесу становлення особистості, її орієнтації у світі цінностей, формування життєвих перспектив, планів, визначення професійної спрямованості. Водночас за своєю природою самовизначення є філософською категорією. Філософія як наука про людину і дійсність, що її оточує, від моменту своєї появи була одним зі способів духовного самовизначення особистості, окреслюючи її місце у світі. З погляду філософського знання, процес самовизначення особистості відбувається шляхом дистанціювання людини від іншої дійсності. Варто зауважити, що зміст поняття «самовизначення» обумовлений як об'єктивно, так і суб'єктивно, оскільки особистісним рішенням людини є здійснення вибору власного життєвого шляху, місця в суспільстві та у світі загалом.

На думку представників педагогічної антропології (М. Бахтіна, І. Беха, В. Вернадського, В. Зеньковського, В. Зінченка, І. Зязюна, Е. Ісаєва, А. Макаренка, С. Максименка, О. Савченка, В. Сухомлинського, О. Сухомлинської, С. Русової, К. Ушинського, М. Холодної, М. Шеллера, О. Ярошенка та ін.), для людини притаманним є відчуття життя, максимальна цільова спрямованість. Будь-яка спрямованість у розвитку індивіда має на меті сходження від одного стану до іншого, що

розглядаються як сходинки для саморозвитку і усвідомлення людиною її місця та призначення в житті. Факт замислення людини над цим свідчить про вираження внутрішніх потреб до самоствердження. Все це пов'язано із рефлексією чи спробою рефлексії щодо власного життя. Таким чином самовизначення обумовлене не лише об'єктивно, але й суб'єктивно особистим рішенням людини.

Аналіз літературних джерел [5; 9; 10; 11; 12] свідчить, що термін «самовизначення» використовується для характеристики цілеспрямованої діяльності людини, яка рухається в напрямку досягнення поставлених цілей. Власне, сама ціль у момент її формування перетворюється на можливість досягнення чи реалізації чого-небудь, водночас виступаючи відображенням динамічного стану життя і спрямованості діяльності людини. Оскільки особистість упродовж свого життя постійно перебуває у стані пошуку (досягнення одних цілей, формування інших, знаходження шляхів, способів та засобів їх досягнення), то все життя людини можна розглядати як самовизначення. У психолого-педагогічній літературі поняття «самовизначення» трактується по-різному. Виокремлюють різні типи самовизначення особистості: соціальне, життєве, професійне, моральне, сімейне. Разом з тим, щодо сутності одного і того ж терміну у науковців можуть бути різні погляди. Для уточнення понять «професійне самовизначення», «життєве самовизначення», «особистісне самовизначення» доцільно розглянути різні типи та рівні самовизначення. Для класифікування типу самовизначення дослідники використовують такі показники, як рівень свободи вибору, діапазон дій людини у межах виконуваної діяльності.

**Метою статті** є з'ясування сутності поняття «самовизначення» у психолого-педагогічній літературі.

Етимологія слова «самовизначення» та його семантичне поле дають нам можливість прослідкувати походження слова, виявити його природу та функціональне навантаження. Слово «самовизначення» походить від слова «визначити», первинне значення якого – «з'ясувати», «встановити», «розкрити». У цих значеннях воно вказує на дії суб'єкта, на процес взаємодії суб'єкта та об'єкта. З часом розуміння дії розширювалося, що сприяло перенесенню значення на соціальну реальність. Тепер це слово означає: самому з'ясувати, встановити, визначити характеристики, що стосуються матеріалізованого чи нематеріалізованого об'єкта, або самопізнання, самооцінку, самокорекцію.

Поняття самовизначення часто розглядають у зв'язку з процесом з'ясування людиною свого місця, призначення, ставлення до світу, суспільства (С. Вершловський, М. Дуранов, І. Лернер, С. Матушкін, А. Тряпичина, І. Унт та ін.). Достатньо чітко визначення поняття та можливість здійснити повний аналіз самого явища забезпечить розмежування трьох існуючих підходів до трактування терміну самовизначення – соціологічного, психологічного та педагогічного.

З позиції соціологічного підходу, явище самовизначення стосується кожного окремого покоління в цілому та характеризує його входження в соціальні структури життя. Соціологами самовизначення також трактується як результат входження особистості в певну соціальну структуру та фіксація цього результату. На відміну від соціології, в педагогіці та психології першочергове значення надається самому процесу самовизначення, а також тим особистісним механізмам, факторам, які обумовлюють входження індивіда в соціум.

Психологи О. Скрипченко, Л. Долинська, З. Огороднійчук вважають, що самовизначення є однією з найважливіших потреб особистості, що виражається в пошуку сенсу життя. Особливо гостро ця потреба простежується в юності, коли людина вперше постає перед свідомим вибором професійного життєвого шляху [13, с.32]. Велика когорта науковців у своїх працях розглядала питання, пов'язані зі становленням та розвитком особистості (Б. Ананьєв, Л. Божович, І. Бех, К. Платонов та ін.), де узагальнено та структуровано презентовано якості особистості як єдине цілісне явище.

Самовизначення особистості вивчається з різних позицій: як здатність людини будувати життя відповідно до своєї індивідуальності [6, с.46], як спосіб взаємодії особистості та суспільства [3, с.131; 7, с.54], як готовність до раціональної організації часу [14, с.43], як здатність до саморегуляції [12, с.128] тощо. Найбільш загальним щодо існуючих поглядів є розуміння самовизначення як здатності до самостійної побудови власного життя [14, с.216].

Основне завдання сучасної освіти (навчання та виховання) полягає у забезпеченні особистості умов для пізнання себе, власного «Я», своїх можливостей для самовизначення. Так, пізнання себе постає одним із ключових елементів структури самовизначення. Сутність процесу самовизначення полягає в актах прояву та утвердження індивідуальної позиції в проблемних ситуаціях, коли людина постає перед необхідністю альтернативного вибору і повинна приймати рішення екзистенційного чи прагматичного характеру [7, с.15].

До останнього часу в педагогічній практиці існувало досить однобічне бачення сутності самовизначення. Виокремлювалась тільки сфера професійного самовизначення (Л. Божович, Є. Клімов, Б. Ананьєв, І. Кон, М. Пряжніков, В. Сидоренко, Б. Федоришин, О. Мельник, Г. Костюк, В. Синявський та ін.). У моральному вихованні воно мало досить формальний та декларативно-демонстраційний характер. Основною умовою самовизначення є формування здатності особистості самостійно виробляти моральні принципи та послуговуватись ними в діяльності та поведінці. Виходячи з цього, центральним завданням соціально-

виховного середовища загальноосвітнього закладу, де створюються педагогічні умови навчання дітей навичок самостійного прийняття рішень, є сприяння виробленню в особистості моральних критеріїв життя.

Методологічні принципи ціннісного підходу до розуміння проблеми самовизначення розглянуті З. Карпенко, яка розглядала проблему самовизначення в контексті проблеми детермінації, у зв'язку з висунутим принципом: дія зовнішніх причин через зіткнення з внутрішніми умовами. В цьому контексті самовизначення виступає як самодетермінація, на відміну від зовнішньої детермінації. Таким чином, у понятті самовизначення чітко простежуємо активну природу «внутрішніх умов», через які переломлюються зовнішні впливи. Виходячи з цього, сенс принципу детермінізму полягає у підкресленні ролі внутрішнього моменту самовизначення, вірності собі [6, с.197].

О. Киричук вважає самодетермінацію, власну активність, свідомий потяг зайняти певну позицію в соціумі центральним елементом структури самовизначення [7, с.15].

Сучасні дослідження провідних педагогів України та зарубіжжя порушують проблему формування ціннісних орієнтацій особистості. У цьому контексті розкрито педагогічну сутність та роль ціннісних орієнтацій як основи самовизначення особистістю життєвого шляху (Т. Бутківська, С. Максименко, Ю. Стежко, М. Стельмахович, О. Сухомлинська, М. Яницький та ін.). Ціннісні орієнтації характеризують систему прагнень особистості, специфіку цих прагнень, водночас це найвищий рівень уявлень про ідеали, сенс життя та діяльності, що лежать в основі активності людини і є джерелом її самоактивності. Завуальоване розуміння ціннісних орієнтацій у радянській науці було обмежене визначенням рівня моральності особистості та позбавлене двох найважливіших якостей – внутрішньо обумовленою самоцінності та змінності в часі [3, с.130].

Проблема динаміки ціннісних орієнтацій особистості є важливою для психолого-педагогічного пояснення механізмів особистісного розвитку, для розуміння процесів конструктивного подолання кризових періодів у житті індивіда, впливу процесу самовизначення на перспективи життя. Ці питання досліджували у своїх працях І. Бех, В. Журавльов, Г. Костюк, В. Лебедева, А. Маслоу, О. Мудрик, Х. Мюррей, К. Роджерс, Н. Смелзер, Р. Штайнер, Є. Шумилін та ін.

Етапи самовизначення, які виокремлює І. Нікітіна, фактично є загальноприйнятими в психології етапами вікової періодизації, за основу визначення яких взято провідну діяльність кожного періоду. Що стосується факторів та умов самовизначення, то тут часто відбувається заміна психологічного змісту і психологічних критеріїв соціологічними. Це підтверджується трактуванням сутності соціального самовизначення, пов'язаного з прагненням посісти певне місце в соціальній структурі суспільства, входженням у той чи інший клас чи соціальну групу, що є цілком типовим для соціологічного підходу [10, с.262].

Педагогічний аспект феномену самовизначення особистості з позицій спілкування розглядали Т. Бутківська та О. Киричук. На їхню думку, колектив школярів перебуває під впливом соціальних цінностей, оскільки є відкритою системою. Крім того, як зауважують науковці, цей вплив зростає разом із дорослішанням школярів, соціальний простір життєдіяльності яких постійно розширюється [3, с.134; 7, с.94].

На нашу думку, варто підкреслити два моменти, які мають неабияке значення в юнацькому віці: перший – самовизначення здійснюється відповідно до цінностей, другий – воно здійснюється в усвідомлених вольових актах. Віковий аспект проблеми самовизначення був повною мірою розглянутий у працях В. Білоусової, Л. Божович, Л. Виготського, А. Вірковського, І. Дубровіної, В. Зеньковського, І. Кона, А. Петровського, Д. Фельдштейна, Л. Фрідмана та ін. Зокрема, Л. Божович, з позицій якої вибір подальшого життєвого шляху, ціннісне самовизначення є афективним центром життєвої ситуації. Водночас, автор не дає єдиного визначення, підкреслюючи значущість самовизначення як «вибору життєвого шляху», «пошуку цілей та сенсів свого існування», «потреби знайти своє місце в загальному потоці життя». В останніх своїх працях Л. Божович характеризує ціннісне самовизначення як результат тривалого процесу, як особистісне новоутворення старшого шкільного віку, пов'язане з формуванням внутрішньої позиції дорослої людини, з усвідомленням себе членом суспільства, з необхідністю вирішувати проблеми свого майбутнього [2, с.48].

Спираючись на напрацювання Л. Божович, можна акцентувати увагу на основних тезах психологічної природи самовизначення: потреба у самовизначенні виникає на певному етапі онтогенезу; потреба у самовизначенні розглядається як потреба у формуванні певної системи поглядів; самовизначення нерозривно пов'язане зі спрямованістю у майбутнє; самовизначення полягає у виборі професії, але не обмежується тільки цим [2, с.51, 53].

Розвиток концептуальних ідей про роль знань, формування ціннісних орієнтацій у професійному та особистісному самовизначенні презентовано у дослідженнях Л. Андріянової, Т. Ахаян, І. Беха, Н. Гейжан, С. Ехова, В. Журавльова, А. Козлова, Г. Костюка, О. Мудрика, Є. Шумиліна та ін.

У своїх дослідженнях Т. Ахаян пропонує концептуальний підхід до вивчення ролі знань у процесі ціннісного самовизначення школярів. Розробка цієї концепції підводить до принципового важливого

висновку про те, що за всієї несхожості та оригінальності підходів до способів організації різних видів діяльності, є головною умовою – ця діяльність повинна бути цінною та значущою для її суб'єктів. Виходячи з цього, предметом роботи для вихователя є збагачення мотивів діяльності старшокласників [1, с.83].

І. Холковська зазначає суттєві для вивчення характеру ціннісного самовизначення школярів закономірності: діяльність повинна стати особистісно значущою, тоді вона виховує, забезпечує засвоєння цінностей; для того, щоб діяльність стала значущою, в неї повинно бути закладене ціннісне ставлення до особистості, характеру її діяльності [15, с. 122]. Лише за таких умов відбувається самовизначення особистості в діяльності.

Таким чином, сутність самовизначення може бути представлена через такі характеристики: нерозривний зв'язок з особистісними цінностями; потреба у формуванні певної смислової системи, в якій центральним є уявлення про сенс власного життя; спрямованість у майбутнє; необхідність визначення життєвих перспектив (сім'я, професія, громадянські обов'язки) [10; 264].

Важливі аспекти розуміння сутності самовизначення представлені у типології, запропонованій О. Джурою: самовизначення в конкретній трудовій функції; самовизначення на конкретному трудовому посту; самовизначення у спеціальності; самовизначення у професії (група споріднених спеціальностей); життєве самовизначення; особистісне самовизначення (як вищий рівень життєвого самовизначення); самовизначення в культурі (як вищий рівень особистісного самовизначення) [5, с. 32].

Серед вище зазначених типів самовизначення вважаємо доцільним зупинитись на особистісному та професійному. Особистісне самовизначення є більш широким поняттям, але це не дає підстав стверджувати, що професійне самовизначення цілком включене в особистісне. Професійне самовизначення у порівнянні з особистісним найчастіше передбачає більш конкретизовану діяльність, визначену певним предметом, умовами, засобами, а також специфікою міжособистісних стосунків й відповідальності за цю роботу. Ціннісне самовизначення є органічним елементом у кожному з вище перерахованих типів самовизначення.

На думку І. Нікітіної, питання самовизначення займає особливе місце в системі життєдіяльності людини, оскільки саме цей процес сприяє переходу людини від стихійного (хаотичного) способу життя до такого, який вона сама буде визначати. Тому сутність самовизначення, за переконаннями науковця, полягає у виборі умов спрямованості життя, в обранні саме тієї освіти, професії, які максимально відповідали б потребам та уявленням особистості, її бажанням, вмінням, нахилам щодо побудови відповідної стратегії життя. І. Нікітіна пропонує три основні ознаки визначення життєвої стратегії: обрання основного напрямку, способу життя, визначення головних цілей, етапів їх досягнення; вирішення життєвих протиріч, досягнення життєвих цілей, реалізація планів; стратегія життя, що полягає у творчості, вибудовуванні ціннісної системи власного життя [9, с.12].

У зарубіжній педагогіці проблематика ціннісного самовизначення посідає центральне місце в концепції осмислення цінностей (values clarification) – одному з найбільш поширених підходів до морального виховання, що акцентує увагу на розвитку в молоді критичного мислення, здатності до раціонального індивідуального вибору та відстоювання власних переконань (Г. Кіршенбаум, Л. Расс, С. Саймон, М. Хармін) [4]. У контексті цього підходу виокремлені критерії ціннісного самовизначення: 1) вільний вибір; 2) вибір серед альтернатив; 3) вибір після ретельного обдумування наслідків інших альтернатив; 4) публічне визнання та захист власних цінностей; 5) поведінка у відповідності з обраними цінностями [4, с. 88].

На основі ознайомлення з різними поглядами щодо поняття самовизначення [3; 6; 9; 11; 12] ми можемо виокремити кілька найбільш загальних ознак, що визначають сутність ціннісного самовизначення особистості: усвідомлення цінностей або формування ціннісних орієнтацій; індивідуальний вибір цілей та способів діяльності; вибір професії; усвідомлення та співвіднесення індивідуальних потреб, здібностей з реальною ситуацією та суспільними вимогами; діяльність у відповідності з ціннісною системою орієнтацій.

Досліджуючи умови самовизначення старшокласників, І. Нікітіна вважає, що педагогічний аспект ціннісних орієнтацій загалом полягає у тому, щоб широкий спектр об'єктивних цінностей зробити предметом особистісного усвідомлення і прийняття, засвоєння та реалізації як особливих потреб освіти. Виходячи з цього, ціннісні орієнтації в цьому випадку стають регуляторами дійсної та майбутньої поведінки, виступаючи орієнтирами для життєвого, професійного та особистісно-ціннісного самовизначення школярів.

Розглядаючи проблему формування готовності старшокласників до самовизначення у соціально-виховному середовищі загальноосвітньої школи, вважаємо, що це явище у сукупності своїх складових може бути представлено як готовність до прийняття самостійних рішень на основі усвідомленого вибору, вираженого у побудові індивідуального освітнього маршруту. З цієї позиції самовизначення розглядаємо як процес, що визначається системою ціннісних орієнтацій, на основі якої індивід здійснює вибір, усвідомлюючи та співвідносячи свої потреби, можливості і здатності з суспільними вимогами. Ціннісне

самовизначення особистості стає основним новоутворенням старшого шкільного віку, коли головними у мотиваційній сфері стають плани, наміри, усвідомлені вибори, які стосуються майбутнього.

### **Література**

1. Ахаян Т. К. Мировоззрение и гражданская активность школьников / Т. К. Ахаян // Педагогика школы. – 1997. – С. 74–92.
2. Божович Л. И. Психологические закономерности формирования личности в онтогенезе / Л. И. Божович. // Вопросы психологии. – 1976. – №6. – С. 45–53.
3. Бутківська Т. В. Ціннісний вимір соціалізації учнів / Т. В. Бутківська. // Педагогіка і психологія. – 1997. – №1. – С. 130–137.
4. Галузяк В. М. Моральне виховання в педагогіці США: теорія і практика / В. М. Галузяк, Л. І. Довгань. – Вінниця: ВДПУ імені М. Коцюбинського, 2009. – 267 с.
5. Джура О. Д. Теоретико-методологічні проблеми дослідження процесу професійного самовизначення особистості / О. Д. Джура. // Вища освіта України. Теоретичний і науково-методичний часопис. – 2003. – №4. – С. 31–34.
6. Карпенко З. С. Аксиологія особистості / З. С. Карпенко. – Київ: «Міжнародна фінансова агенція», 1998. – 216 с.
7. Киричук О. В. Психолого-педагогічна діагностика розвитку учнів та колективу школи: Навч.метод. посібник для вчителів, студ.пед.навч.закладів / О. В. Киричук, О. М. Коберник. – Київ, 1998. – 106 с.
8. Киричук О. В. Психологія суб'єктивної активності особистості / О. В. Киричук. – Київ: АПН України, Інститут психології, 1993. – 227 с.
9. Нікітіна І. В. Динаміка процесу самовизначення особистості в індивідуально-психологічному просторі людини / І. В. Нікітіна. // Вісник КУ ім. Т. Шевченка. Соціологія. Психологія. Педагогіка. – 1998. – №6. – С. 28–30.
10. Нікітіна І. В. Суб'єктне самовизначення особистості в період повноліття: логіка здійснення / І. В. Нікітіна. // Вісник Харківського університету. – 1999. – №432. – С. 261–271.
11. Пасічник Р. Ф. Психологічне забезпечення процесу особистісного самовизначення старшокласників / Р. Ф. Пасічник. // Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. – 2000. – №4. – С. 60–67.
12. Потапчук Л. В. Особистісне самовизначення старшокласників / Л. В. Потапчук. // Збірник наукових праць НПУ ім. М. П. Драгоманова. – 2000. – №1. – С. 126–130.
13. Скрипченко О. В. Загальна психологія / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, О. В. Огороднійчук. – Київ: Просвіта, 2001. – 416 с.
14. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості у межах і за межами буденності / Т. М. Титаренко. – Київ: Либідь, 2003. – 376 с.
15. Холковська І. Л. Методика виховної роботи: Курс лекцій / І.Л.Холковська.– Вінниця: Нілан ЛТД, 2015. – 200 с.

### **References**

1. Akhaian T. K. Myrovozrenye y hrazhdanskaia aktyvnost shkolnykov / T. K. Akhaian // Pedahohyka shkolny. – 1997. – S. 74–92.
2. Bozhovych L. Y. Psykholohycheskye zakonomernosty formirovaniya lychnosty v ontogeneze / L. Y. Bozhovych. // Voprosy psykholohyy. – 1976. – #6. – S. 45–53.
3. Butkivska T. V. Tsinnisnyi vymir sotsializatsii uchniv / T. V. Butkivska. // Pedahohika i psykholohiia. – 1997. – #1. – S. 130–137.
4. Haluziak V. M. Moralne vykhovannia v pedahohitsi SShA: teoriia i praktyka / V. M. Haluziak, L. I. Dovhan. – Vinnytsia: VDPU imeni M. Kotsiubynskoho, 2009. – 267 s.
5. Dzhura O. D. Teoretyko-metodolohichni problemy doslidzhennia protsesu profesiinoho samovyznachennia osobystosti / O. D. Dzhura. // Vyshcha osvita Ukrainy. Teoretychnyi i naukovo-metodychnyi chasopys. – 2003. – #4. – S. 31–34.
6. Karpenko Z. S. Akxiolohiia osobystosti / Z. S. Karpenko. – Kyiv: «Mizhnarodna finansova ahentsiia», 1998. – 216 s.
7. Kyrychuk O. V. Psykholoho-pedahohichna diahnostyka rozvytku uchniv ta kolektyvu shkoly: Navch.metod. posibnyk dlia vchyteliv, stud.ped.navch.zakladiv / O. V. Kyrychuk, O. M. Kobernyk. – Kyiv, 1998. – 106 s.
8. Kyrychuk O. V. Psykholohiia subiektyvnoi aktyvnosti osobystosti / O. V. Kyrychuk. – Kyiv: APN Ukrainy, Instytut psykholohii, 1993. – 227 s.
9. Nikitina I. V. Dynamika protsesu samovyznachennia osobystosti v individualno-psykholohichnomu prostori liudyny / I. V. Nikitina. // Visnyk KU im. T. Shevchenka. Sotsiolohiia. Psykholohiia. Pedahohika. – 1998. – #6. – S. 28–30.
10. Nikitina I. V. Subiektne samovyznachennia osobystosti v period povnolittia: lohika zdiisnennia / I. V. Nikitina. // Visnyk Kharkivskoho universytetu. – 1999. – #432. – S. 261–271.
11. Pasichniak R. F. Psykholohichne zabezpechennia protsesu osobystisnogo samovyznachennia starshoklasnykiv / R. F. Pasichniak. // Zbirnyk naukovykh prats: filosofii, sotsiolohiia, psykholohiia. – 2000. – #4. – S. 60–67.
12. Potapchuk L. V. Osobystisne samovyznachennia starshoklasnykiv / L. V. Potapchuk. // Zbirnyk naukovykh prats NPU im. M. P. Drahomanova. – 2000. – #1. – S. 126–130.
13. Skrypchenko O. V. Zahalna psykholohiia / O. V. Skrypchenko, L. V. Dolynska, O. V. Ohorodniichuk. – Kyiv: Prosvita, 2001. – 416 s.
14. Tytarenko T. M. Zhyttievyi svit osobystosti u mezhakh i za mezhamy budennosti / T. M. Tytarenko. – Kyiv: Lybid, 2003. – 376 s.
15. Kholkovska I. L. Metodyka vykhovnoi roboty: Kurs leksii / I.L.Kholkovska.– Vinnytsia: Nilan LTD, 2015. – 200 s.